

Proč se lidé zabíjejí

Evoluční okno do lidské duše

2., přepracované vydání

Jan Zrzavý

TRITON

TRITON
Praha / Kroměříž

Jan Zrzavý

PROČ SE LIDÉ ZABÍJEJÍ

Evoluční okno do lidské duše

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Zrzavý, Jan

Proč se lidé zabíjejí : evoluční okno do lidské duše / Jan Zrzavý. --
2. přepracované vydání. -- V Praze : Stanislav Juhaňák - Triton, 2017
ISBN 978-80-7553-417-0 (pdf)

343.611-051 * 179.7 * 343.611 * 57/59 * 159.9

- vrazi

- vraždy -- biologické aspekty

- vraždy -- psychologické aspekty

- populárně-naučné publikace

159.98 - Aplikovaná psychologie [17]

A large, faint fingerprint pattern is visible in the background of the cover, centered behind the title.

Proč se lidé zabíjejí

Evoluční okno do lidské duše

2., přepracované vydání

Jan Zrzavý

Stanislav Juhaňák - TRITON

Jan Zrzavý
PROČ SE LIDÉ ZABÍJEJÍ
Evoluční okno do lidské duše

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

2., přepracované vydání

prof. RNDr. Jan Zrzavý, CSc.
Přírodovědecká fakulta Jihočeské univerzity, České Budějovice

Copyright © Jan Zrzavý, 2017
© Stanislav Juhaňák – TRITON, 2017
Cover © Renata Brtnická, 2017

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON,
Vykáňská 5, 100 00 Praha 10,
www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7553-417-0 (pdf)

ÚVODEM

Každoročně asi půl milionu lidí umírá násilnou smrtí uprostřed hlubokého míru. Nejde o nijak výjimečnou aberaci, kterou bychom mohli bez rizika vážného omylu považovat za patologickou – například 35 % mužů a 29 % žen v novoguinejském kmeni Gebusi hyne vraždami, u některých amazonských kmenů je toto procento ještě vyšší a i vcelku spíše umírnění jihoafričtí Sanové („Křováci“) vykazují frekvenci vražd srovnatelnou s těmi nejnásilnějšími ghety severoamerických měst. Vyspělý svět hlásí maximálně čtyři případy homi-cidy (tedy úmyslné vraždy či pokusu o vraždu) na 100 tisíc obyvatel ročně, ale vyspělá Jižní Afrika v současnosti 33 a před nějakými třiceti lety hned 150 homicidních incidentů na 100 tisíc obyvatel a rok (tolik vražd už v současné době nemá vůbec nikdo). Být zavražděn není nijak výjimečný osud lidského jedince, aspoň v některých oblastech světa. Už to je dobrý důvod, proč se vražděním zabývat. Konec-konců se tím spousta lidí opravdu profesionálně zabývá.

Druhým důvodem je zvláštní okno, které nám vraždy otevírají do lidské duše. Vražda je přese všechno akce docela vzácná – většina lidí umře nějak jinak (například skoro 70 % příslušníků zmíněného kme-ne Gebusi) a většina lidí nikdy nikoho nezabije. Vražda je porušením jakýchsi většinových pravidel chování, a proto nám o těchto pravidlech říká mnoho zajímavého, tak jako se o existenci různých součás-tek vodovodního kohoutku dozvíme v okamžiku, kdy selžou. Vražda je drastická akce, jež skoro nikdy nezůstane nepovšimnuta a je tak impresivní, že svádí k pátrání, proč k ní došlo. Mezi mnoha lidskými aktivitami jsou tedy vraždy výjimečné právě tím, že obvykle víme, o co tam komu šlo.

PROČ ZKOUMAT VRAŽDY, A NE ZNÁSILNĚNÍ

Poznávací hodnota vražd nejlépe vyplyne ze srovnání s jinými trestnými činy, jako je třeba znásilnění. Nejvyšší frekvenci znásilnění hlásí Švédsko; už to samo o sobě je divné (opravdu ne Kongo? ani Jižní Súdán? opravdu *Švédsko?*) a ještě divnější je, když zjistíme, že mezi deseti zeměmi s nejvyšším počtem znásilnění figuruje hned sedm států Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD), tedy těch nejvyspělejších. Následně zjistíme, že Švédsko zažilo prudký nárůst počtu znásilnění mezi lety 2004 a 2010, tedy zrovna po zavedení nové, mimořádně široké definice tohoto činu, načež se čísla zase stabilizovala, byť na nové, vyšší, nové legislativě odpovídající úrovni. (Imigrace do Švédska samozřejmě kontinuálně trvá, ba dokonce roste; křivky růstu počtu znásilnění a růstu počtu imigrantů spolu nekorelují, i když imigranti pochopitelně znásilňují *také.*) Různé společnosti mají také různé zvyklosti, pokud jde o ochotu obětí znásilnění veřejně prohlásit, že k incidentu došlo (zase vede Skandinávie a další země OECD – kupodivu...). Nakonec si povšimněme, že mnoho zemí světa neuznává manželské znásilnění za trestný čin (v Německu až od roku 1997); protože počet manželských znásilnění je vysoký (a navíc hodně záleží na okamžitém stavu manželského svazku, bude-li takový incident hlášen či svými aktéry jako takový vůbec rozpoznán), plyne z toho, že historické i geografické srovnávání frekvence znásilnění je nemožné, z těch čísel prostě nelze nic vyvozovat. To vraždy jsou něco jiného – kromě jistých nejasností ohledně potratů či eutanazie vládne celosvětový konsenzus, co je a co není vražda, a v zemích, kde můžeme aspoň trochu věřit státní byrokracii, že dokáže mrtvolu registrovat, můžeme míru vražednosti přímo srovnávat v čase i prostoru. Znásilnění je jistě také třeba zkoumat, o výsledcích se koneckonců tu a tam zmíníme, ale hned na počátku tohoto výzkumu máme tolik zásadních problémů se samou definicí objektu výzkumu, že výsledky nemohou být dostatečně průrazné. (Právě v zemích OECD a ve Švédsku zvláště nacházíme největší konflikt mezi mimořádně nízkou ochotou vraždit a mimořádně vysokou ochotou znásilňovat – něco z toho tudíž musí být pitomost. Počtu nalezených mrtvol s nožem v zádech bych věřil více.)

Lidé, kteří přestupují pravidla a zákony takto dramaticky, bývají vedeni mocným citem (profesionální vrahy ponechme stranou – ti jsou v práci). Vraždou řešíme problémy, které považujeme za opravdu podstatné. Bude-li se mne někdo ptát, mám-li rád jisté kolegy či dokonce nadřízené, na mé odpovědi málo záleží, protože lidé obecně dost lžou a o svých negativních citech úplně nejvíc; teprve bude-li někdo z nich nalezen mrtev a já opodál s dýkou zbrocenou krví, bude zjevné, že aspoň tohoto jedince jsem opravdu rád neměl. Vraždu je třeba chápat jako extrémní manifestaci konfliktů, které obvykle nejsou letální a ustrnou na úrovni žárlivých scén, domácího násilí, vyhnání z domu či propuštění z práce. Faktory, které buď vyostřují, anebo uhlazují tyto konflikty, pak zvyšují či snižují pravděpodobnost, že to všechno dospěje až k vraždě. Některé vraždy jsou plánované (a tedy v úzkém smyslu slova „úmyslné“), kdežto jiné jsou impulzivní a jako takové často představují nezamýšlený důsledek vztekání vlastní, vlastně „chybu systému“, asi jako když člověka zahubí vzbouření jeho vlastní imunity, reagující na přítomnost infekce silněji, než by odpovídalo riziku infekce samé. Tyto nezamýšlené zločiny, v nichž se projevuje něco jiného než zločincův racionální kalkul, jsou přirozeně nejzajímavější, neboť odhalují nevědomé síly vládnoucí našim životům.

Všichni máme přirozený sklon podezírat motivy jiných lidí; a to, že jsme dosud nikoho nezabili, nás vede k obecnému závěru, že násilní zločinci jsou blázni, nám spořádaným občanům zcela nepodobní. Možná to tak i je, ale pro poznání chování zločinců je tento předpoklad zcela zhoubný; pokud by u zločinců bylo všechno úplně jinak, nezbývalo by nám než nad nimi krčit rameny. Zkusme tedy pro začátek předpokládat, že když někdo něco dělá, má pro to nějaký motiv, snad i v jakémsi smyslu „rozumný“, byť třeba vědomě nereflektovaný (jak známo z detektivek, vraždy bývají dobře vysvětlitelné, rozhodně vysvětlitelnější než třeba účast v parlamentních volbách). Tento zločincův motiv nám může připadat zcela cizí; nejen proto, že my jsme řádní občané, nikoli zločinci, ale především proto, že ani motivy

svých vlastních, nezločinných akcí obvykle dobře nechápeme, anebo si je dokonce vůbec neuvědomujeme – věci se nám dějí jakoby „samy od sebe“ (třeba zamilovanost nebo žárlivost). To samozřejmě neznamená, že své životní aktivity konáme jen tak pro nic za nic, že nám k ničemu nejsou. Důvody tam být mohou, jen nemusí být na první pohled vidět, už vůbec nemusí být reflektované, a chceme-li se o nich něco dozvědět, musíme je hledat. Což platí v plné míře i o zločinech.

Vrazi si mohou své oběti volit náhodně, a pak je vskutku dobrá rada drahá, anebo nenáhodně, podle nějaké vnitřní logiky a tato logika, ať už ekonomická, sociologická či biologická, logika, které sami vrazi vůbec nemusejí rozumět, je to, co nás tu zajímá. Tak se třeba dozvídáme, že děti mladší dvou let vraždí zhruba dvaapůlkrát častěji jejich vlastní matky než jejich vlastní otcové (Kanada, 1974–1983), což je jistě téma k zamyšlení. Nemá smysl ptát se jednotlivců, v čem to asi může být, protože oni to nevědí. Drtivá většina rodičů své děti přirozeně nezabíjí, ti výjimeční otcové a výjimečné matky, kteří to udělají, by vám své počínání asi vysvětlili celkem stejně (vztek, zoufalství, bída), a přece je tu ten poměr 2,5 : 1 ve prospěch vraždících matek. Tento *celkový poměr* nemůže pocházet ze svobodných vědomých rozhodnutí jednotlivých vrahů – to by se na něm museli nějak globálně dohodnout. Za odlišným podílem matek a otců na zabíjení malých dětí musí být různě silné puzení vraždit nebo naopak různě silné bariéry, které jim brání to udělat. Ale odkud se berou tato nestejná puzení a tyto bariéry? (Je důležité na tomto místě zdůraznit, že to, co se zde čtenář o lidském vraždění dozví, není náčrt dalšího bádání, nýbrž zpráva o výsledcích výzkumu, který už v Kanadě, USA a Británii proběhl; skoro každou větu by bylo možné, kdyby to byl vědecký text, doplnit příslušnou citací a různé grafy, tabulky a technické detaily vůbec lze v publikovaných pracích bez problémů nalézt.)

Tento přístup je „biologický“ nikoli tím, že by nutně považoval lidské univerzálie za biologicky podmíněné (ve smyslu „všechno je to v genech“), nýbrž tím, že se zajímá o takové chování, které můžeme najít u statisticky významných vzorků našeho druhu, a ne u jednotliv-

vých více či méně aberantních jedinců (králové, biskupové, umělci), jimiž se naopak zabývají historické nauky. Existence Matky Terezy říká o pravidlech lidského chování zhruba totéž co existence Jacka Rozparovače, čili skoro nic, protože normální člověk se nechová ani jako Matka Tereza, ani jako Jack Rozparovač. (Pozor – slovo „normální“ nemá jiný seriózní význam než ten, který užívá statistika, tedy vlastně „obvyklý“ či „běžný“. Profesorský titul je jev obdobně nenormální jako homosexualita či nezkažený chrup.) Místo pohoršení nad tím, že se normální člověk nechová jako Matka Tereza, se podívejme na to, jak normální člověk opravdu žije, s vědomím, že způsob, jak lidé obvykle žijí, není náhodný ani svévolný, je to – stejně jako tvar našich zubů nebo funkce našich slezin – důsledek naší historie. Případá nám přirozené, že saharští nomádi chovají velbloudy, nikoli prasata, a chápeme, že nomád, který to snad zkoušel naopak, na svou kreativitu dávno šeredně dopltil, a proto už tu není. Uznáváme, že lidé chovají a pěstují to, co chovají a pěstují, nikoli z bujnosti, ale že jde o způsob života utvářený po generace; kupodivu nám však nepřipadá stejně přirozené (a stejnou výhni předchozí evoluce otestované), že lidé lžou, intrikují, znásilňují a vraždí.

Nebudou nás zajímat oběti, nýbrž pachatelé. Nechceme-li akceptovat podezření, že oběť „si za to může sama“ (někdy jistě ano, ale mnohdy zase ne), zůstane pouze pachatel aktivním činitelem, jehož chování nám o lidských motivacích něco řekne. Je tu ovšem zase problém – zajímá nás, jak a proč pachatel spáchal svůj špatný skutek, ale často ani pořádně netušíme, *co* to vlastně spáchal. Policista ani soudce nám to neřeknou. Je naléhavě třeba přesně analyzovat, o jaké chování v konkrétním případě opravdu šlo a čím mohlo být motivováno, a nenechat se zmást právníckou klasifikací „trestných činů“, jejímž úkolem přirozeně není analyzovat lidskou národu, nýbrž zavřít zločince, až zčerná. Někteří lidé kradou; každý spoluobčan vám však jistě sdělí, že „dneska“ kradou všichni (dříve nekradli, neboť na počátku byl, jak známo, věk zlatý); vyzvídáte-li dál, dozvíte se, že mezi krádeže jsou příležitostně počítány i daňové úniky, restituční delikty,

„tunelování“, a když na to přijde, i znárodnování. Jsou to jistě samé nepěkné činy, ale zajímá-li nás psychologická motivace pachatele, je dobré je rozlišovat; nesměšovat člověka, který krade prádlo ze šňůry, s člověkem, který přesouvá jakési virtuální sumy peněz z konta na konto. Jsou to jistě velmi odlišní lidé. Stejně tak je významný psychologický rozdíl mezi člověkem, který zavraždí bližního vlastními rukama, a člověkem, který si na to někoho najme. Z hlediska oběti je to samozřejmě jedno, ale z hlediska pochopení toho, oč šlo pachateli, to zdaleka jedno není.

Úmyslně se tu nebudeme zabývat právní ani etickou stránkou zločinnosti. To pochopitelně neznamená, že by snad zločinci neměli být trestáni a morálně odsuzováni; znamená to, že právní a etický přístup nám o podstatě toho, co jest, nemohou říct nic relevantního, neboť se zabývají tím, co být má, neboli není. Zločinnost bývá přirovnávána k rakovině – sice jde o absurdní zkreslení celé věci (zločinnost obvykle není o nic patologičtější než láska, podnikání nebo politika), ale budiž: představme si, že by kromě onkologie (tedy onkobiologie) existovala ještě onkoetika, která by učila, že rakovina je špatná, a onkoprávo, které by ji zakazovalo a trestalo. Každý ví, že rakovina je svinstvo; právě proto si o tom nemusíme nic povídat. Naproti tomu je docela zajímavé třeba zjištění, že některé druhy rakoviny jsou vyvolávány určitými viry, které kdysi svému hostiteli ukradly jeho vlastní geny řídící dělení jeho tělních buněk, nosí si tyto geny s sebou a v případě potřeby jimi spouštějí rychlé (tedy rakovinné) dělení těch buněk svých nových hostitelů, v nichž hodlají sídlit a množit se. Toto zjištění je zajímavé právě proto, že není triviální, což morální soudy bývají, ale i proto, že hlubší pochopení podstaty věci skýtá jakési naděje na úspěšnou medicínou manipulaci. Medicína všeobecně dosahuje úspěchů právě v okamžiku, kdy si uvědomí, že nemoc není zlo či nepřístojnost, nýbrž projev zájmu někoho jiného, třeba parazita nebo zmutované buňky.

Než se ovšem dostaneme k vlastnímu vraždění, musíme se podívat na obecné principy „biologického“ či přesněji *evolučního* přístupu

k lidskému chování a tak – snad – předejít nedorozuměním, k nimž mezi přírodovědci a humanitními a sociálními vědci tradičně dochází. Člověk je „zoon politikon“ a není divu, že se vedou spory o to, jak moc je zoon a jak moc politikon; kdo nechce být obviněn z kompromisnického oportunismu, měl by jasně prohlásit, že je buď jenom zoon, nebo jenom politikon, což je ovšem obojí úplný nesmysl.¹

¹ Větší část textu této knížky byla kdysi publikována v časopise *Vesmír* či nověji v *Lidových novinách*, byť někdy v jiných souvislostech než zde. Neúnavné (občas ovšem naopak doslova únavné) rozvažování stále stejných myšlenek, nápadů a vtípů jsem často kritizoval, když to dělávali mí kolegové. Plyne z toho poučení, že člověk nemá odsuzovat své bližní, protože sám neví, co udělá příště. V kontextu této knihy jde o poučení dosti závažné.

„GENY“ A „KULTURA“

Všichni lidé jsou, když na to přijde, celkem stejní, tak jako i všichni mroži jsou celkem stejní – ale ne úplně. To, že nám mroži připadají podstatně uniformnější než lidé, je přirozené: lidská individua rozlišujeme mnohem jemněji prostě proto, že množství potenciálních interakcí s jinými lidmi mnohonásobně přesahuje počet možností, jak se přátelit či nepřátelit s mrožem. (Ve skutečnosti je člověk mimořádně jednotný a uniformní druh, aspoň z genetického pohledu; kde se v tom případě bere nepopíratelná diverzita morfologická, behaviorální i kulturní, je vlastně zvláštní.) Od svých rodičů jsme zdělili nejen své všeobecné lidství (lidem se opravdu rodí děti, mrožům mrožata a dubům žaludy), ale také své zcela konkrétní individuální vlastnosti. Uznání této nepopíratelné pravdy jistě zakládá jakýsi „determinismus“, ale *není* to nutně determinismus biologický či genetický, neboť o vlastním mechanismu dědičnosti tím ještě neříkáme vůbec nic.

Genetika totiž představuje jen jednu z mnoha možností, jak získávat své vlastnosti od předků. To, co jsme se od svých rodičů dokonale naučili, je totiž stejně spolehlivě „dědičné“ jako to, co jsme zdělili geneticky. Dědičnost vysokoškolského vzdělání je relativně velmi vysoká, bohatí rodiče mají i bohaté potomky, šlechticům se rodí skoro sami šlechtici a novorozeně stížené AIDS mívá dosti spolehlivě i matku se stejnou chorobou. Důležité je uvědomit si, že z evolučního přístupu k člověku plyne především povinnost zkoumat náklady a zisky určitého chování v konkrétním ekologickém (ekonomickém, demografickém a tak podobně) kontextu, nikoli víra v DNA. Lidské chování je mimořádně komplexní fenomén – člověk má zcela bezprecedentně komplexní kulturní vrstvu svého chování, nesrovnatelnou